

*Эва Кавальска (Варшава)
Ад'ванс Інстытуту гісторыі
Польскай Акадэміі навук*

МАСАВЫЯ ПРЫМУСОВЫЯ ПЕРАСЯЛЕННІ Ў ГІСТОРЫІ ЧАЛАВЕЦТВА ЯК ІНСТРУМЕНТ ДЗЯРЖАЎНАЙ ПАЛІТЫКІ

Феномен масавых перамяшчэнняў вядомы ад самых старажытных часоў. Выгнанне, уцёкі, дэпартацыя, эвакуацыя, прымусовая рэпатрыяцыя, трансфер меншасцяў, абмен насельніцтвам, перасяленні – такія акрэсленні можна знайсці ў падручніках гісторыі многіх народаў розных кантынентаў. Шматлікія спробы класіфікацыі і дэфініцыі разнастайных іміграцыйных рухаў уяўляюць сабой важную тэрміналагічную праблему. Каб уявіць цяжкасці, з гэтым звязаныя, дастаткова ўгадаць некалькі дагэтуль актуальных найважнейшых працаў і артыкулаў, якія распачалі дыскусію, не закончаную і сёння¹.

Спрабуючы падсумаваць галоўныя высновы гэтых працаў, варта зазначыць, што прымусовымі перамяшчэннямі аўтары лічаць рухі насельніцтва, у час якіх сукупнасць жыхароў данай тэрыторыі ці яе частка вымушаныя пакінуць сталае месца жыхарства па прычыне ўжыцця гвалту з боку айчыннай ці прышлай ўлады або з нагоды пагрозы гвалту падчас вайны, страху перад пераследам. Так шырока акрэсленае паняцце міграцыі ўключае таксама людзей, якія прынялі рашэнне выязду па прычыне пагрозных абставінаў, у тым ліку прыродных катаклізмаў. Ступень і форма прымусу, які выклікае перамяшчэнне, могуць быць рознымі. Некаторыя міграцыі, напрыклад абавязковая эвакуацыя або спецыяльна справакаваны выезд, належаць да пасярэдняй групы паміж прымусовымі і змушанымі

¹ Taft D., Robbins K. International Migration. New York, 1959; Kulischer E. Europe an the Move, War and Population Changes 1917-1947. New York, 1958; tenze. The Displacement of Population in Europe. Montreal, 1943; Schechtman J.B. European Population Transfers 1939-1945. New York, 1946; tenze. Postwar Population Transfer in Europe 1945-1955. Philadelphia b.r.w.; Sauvy A. Europe et sa population. Paris, 1955, tenze. Theorie general de la population. Paris, 1966; Warren H., Thompson S. Population Problems. New York, 1953; Petersen W. A General Typology of Migration, American Sociological Review. 1958. T. 23. S. 256-266; Kersten K. Międzypaństwowe przesiedlenia ludności w XX wieku // Kwartalnik Historyczny, 1966. Nr 1. S. 3-30; Kosiński L. Migration of Population in East-Central Europe, 1939-1955 // Canadian Slavonic Papers. 1969 Nr 3. S. 359-373; Lewis G. Migration and Language in the USSR // International Migration Review. 1971. Nr 2. S. 147-179.

міграцыямі. У выпадку прымушчых перамяшчэнняў у вузкім сэнсе, такіх як дэпартацыя, людзі з'яўляюцца толькі аб'ектамі гвалтоўных дзеянняў улады і не маюць магчымасці супраціву. Вялікія групы людзей, ахопленыя буйнымі аперацыямі адміністрацыйна-палітычнага характару, аказваюцца пазбаўленыя мінімальнага ўплыву на свой лёс, які залежыць ад рашэнняў улады і падпарадкаваныя ёй там пастаўленым гэтай уладай.

Прымушчыя перамяшчэнні, як арганізацыйна складаныя мерапрыемствы, што вымагалі ад уладаў вялікіх высілкаў і сродкаў, адбываліся ўжо ў старажытнасці. Іх пачаткі можна знайсці ў палітыцы асырыйскага цара Цілатііласа III (745 – 727 г. да н.э.). У адрозненне ад сваіх папярэднікаў, якія толькі ў выключных выпадках перасялялі адносна невялікія групы па некалькі тысяч асобаў, ён перасяляў цэлыя плямёны і групы плямёнаў. Інфармацыя з асырыйскіх хронікаў дазваляе ацаніць масавасць гэтай з'явы. Напрыклад, у 730 г. ён вывеў 154 тыс. халдзеяў з паўднёвага Вавілоны і пасяліў іх у паўночна-усходніх раёнах Асірыі. Ягоны наступнік Саргон II у 720 г. выселіў 90 тыс. асобаў з сірыйскіх дзяржаваў, а чарговы наступнік трону Сенахэрыл ў 701 г. вывеў з Іудзеі 200 тыс. жанчынаў, мужчынаў і дзяцей. Гэта найбольш характэрныя, але не адзінаковыя прыклады, бо звычайна кожны вайсковы паход суправаджаўся масавым перасяленнем насельніцтва заваяванага краю, якое лічылася вайсковай здабычай². Выведзеных людзей пераўтваралі ў рабоў, якіх аддавалі гарадам, храмам або арыстакратам, рэшту пасялялі на новых землях. Тое самае адбывалася ў наступным стагоддзі. Аналіз географіі перасяленняў паказвае, што тэрыторыя ўласна Асірыі прыняла каля 50% перасяленцаў ці дэпартаваных паводле сучаснай тэрміналогіі. Гэтыя даныя найлепей сведчаць пра мэту масавых перасяленняў – загаспадараванне айчынных асырыйскіх правінцыяў, каб пазбыцца залежнасці ад імпарту харчавання. Характар тамтэйшай гаспадаркі, асновай якой было земляробства з разбудаванымі ірыгацыйнымі сістэмамі, якія патрэбна было пашыраць і ўтрымліваць, а таксама вялікія інвестыцыі ў будаўніцтва (палацы, фартыфікацыі, дарогі і г.д.) патрабавалі значнай колькасці рабочай сілы, па магчымасці таннай і размешчанай на адпаведных месцах. Акрамя гаспадарчых патрэбаў масавыя перамяшчэнні выкарыстоўваліся для прафілактыкі супраціву насельніцтва на заваяваных тэрыторыях.

У выпадку Асірыі гвалтоўныя перамяшчэнні былі інструментам, як гаспадарчай палітыкі, так і прэвентывным палітычна-вайсковым мерапрыемствам.

Пераход гегемоніі ў блізкаўсходнім старажытным свеце да Вавілонскай дзяржавы (629-539 гг. да н.э.) не змяніў метадаў палітыкі адносна заваяваных тэрыторыяў. Надалей былі ўжываныя прымушчыя перасяленні на новыя землі і прымушчыя праца. Калі вавілонцы разбілі асырыйскія, а потым і егіпецкія войскі, ім адкрылася дарога да Сірыі. Тады Навухаданосар II расправіўся з апазіцыяй на здабы-

² Паюлькі ва ўсе старажытныя часы не хапала працоўнай сілы, насельніцтва заваяваных тэрыторый разглядалася як асноўная крыніца. Гл.: Zabłocka J. Historia Bliskiego Wschodu w starożytności. Wrocław, 1987. S. 316-354; Toynbee A.J. Wojna i cywilizacja. Warszawa, 1964. S. 70-86.

тых землях з дапамогай асірыйскіх метадаў. На насельніцтва наклаў кантрыбуцыю, незадаволеных дэпартаваў, потым зноў здабыў Ерусалім (581 г., выйграўшы вайну з Егіптам) і вывеў ягоных насельнікаў у “вавілонскую няволлю”. Яна скончылася толькі пасля перамогі над новававілонскай дзяржавай, атрыманай персідскім царом Кірам II, які дэкрэтам ад 538 г. першым сярод старажытных уладароў распачаў новую палітыку на заваяваных землях і дазволіў дэпартаваным іўдзеям вярнуцца на радзіму.

Прымусовыя перасяленні былі звязаныя таксама са злчынствам (або верагоднасцю злчынства) супраць улады і калектыўнай адказнасцю за яго. Класічным прыкладам выкарыстання такога тыпу гвалту была дзяржава інкаў у Паўднёвай Амерыцы. На кожны бунт ці паўстанне на заваяваных тэрыторыях інкі рэагавалі забойствам усіх жыхароў або – пры невялікіх маштабах – пакараннем смерцю вінаватых і перасяленнем рэшты ў іншыя правінцыі.

Метады прымусовых перасяленняў інкі ўжывалі пры падпарадкаванні тэрыторыяў з варожым насельніцтвам, якое не прымала новы парадак. Дэпартацыі і служылі сродкам прафілактыкі магчымых хваляванняў. Акрамя таго падобнае перамяшчэнне аслабляла даўнія палітычныя групы ўкі, якія, праўда, не стваралі сур’ёзнай пагрозы выдатна арганізаванай імперыі, але аслаблялі яе бяспеку. Новаздабытыя тэрыторыі засяляліся насельніцтвам са старых спакойных правінцыяў, якія здаўна былі падладай інкаў. Каланісты паходзілі галоўным чынам з ваколіцы сталіцы Куска, якая была адной з самых спакойных³. На іх месца прыбывала новае насельніцтва, што прывяло да ўтварэння вакол сталіцы сапраўднага этнічнага кангламерату. У многіх правінцыях перасяленцы асімілявалі тубыльцаў, якія паступова гублялі сваю мову, традыцыі і звычкі. Аднак сістэма перасяленняў гарантавала ўладам паспяховую рэалізацыю іхняй палітыкі і прыводзіла да паляпшэння ўмоваў жыцця насельніцтва. Паўставалі падмуркі моцнай дзяржавы, якая складалася з вялікіх і малых народнасцяў з рознымі мовамі і розным узроўнем культуры. Усе гэтыя народнасці былі аб’яднаныя ў адну дзяржаву толькі дзякуючы рашучай і паслядоўнай палітыцы ўладароў Куска, якая абапіралася на адзінай мове, дасканалай адміністрацыйнай, гаспадарчай, вайскавай і рэлігійнай арганізацыі і на сістэме буйных перасяленняў. Верагодна, калі б не перашкодзіла гішпанская заваёва, рознаэтнічнае насельніцтва дзяржавы інкаў магло пераўтварыцца ў адзіны народ з агульнай мовай, звычкі і культурай. Таксама і гішпанцы выкарыстоўвалі прымусовыя перасяленні ў выпадку канфліктаў. Пра распаўсюджанне з’явы дэпартацыі сведчыць, між іншым, масавае перамяшчэнне езуітаў у Італію, Канарскія выспы і Парагвай падчас асветніцкіх рэформаў у 1767 г.

Прымусовыя перасяленні выкарыстоўвалі ў сваёй палітыцы і такія вялікія дзяржавы як Англія і Францыя. Характэрнай рысай іх абгрунтавання, асабліва у

³ Por. Nocoń R.H. Dzieje i kultura Inków. Wrocław, 1958. S. 176-179.

Англіі, было спалучэнне рэлігійных матываў (неабходнасць пашырэння хрысціянства) з эканамічнымі (прыбыткі з калоній). Аднак тэорыя пра пашырэнне хрысціянства сярод індзейцаў не была так шырока рэалізаваная як у выпадку гішпанцаў, якія актыўна ёй карысталіся на пачатковай стадыі заваёвы для яе маральнага і прававога абгрунтавання.

Трохі пазней перасяленне ў калоніі стала важным інструментам унутранай палітыкі адносна грамадзянаў і жыхароў сваёй краіны, якія былі прызнаныя грамадскімі ці палітычна ненадзейнымі элементамі. Гэты інструмент выкарыстоўваўся як пакаранне і як прэвентыўная мера. Падобная матывацыя прысутнічала яшчэ ў часы Рымскай імперыі, калі такім спосабам гарады Італіі ачышчалі “аж жабракоў, бунтаўнікоў і дармаедаў”. У Гішпаніі, Францыі і Англіі шмат людзей былі перакананыя, што такія акцыі паспрыяюць стабілізацыі палітычнай сітуацыі ў краіне. Гэтае перакананне супала з узростам абсалютызму. Лічылася, што дэпартацыі ўзмоцняць аўтарытэт каралёў і іх улады. Сапраўды, як паказала практыка, прымусовыя перасяленні ў калоніі зліквідавалі шматлікія грамадскія канфлікты ў Англіі. Яны не толькі вызвалілі турмы, але далі многім бедакам шансы на лепшае жыццё. Іншай матывацыяй да перасяленняў з Англіі ў Амерыку была магчымасць атрымання празпрацу перасяленцаў стратэгічных прадуктаў, якія імпартаваліся з іншых краінаў Еўропы. Такім чынам дасягалася незалежнасць краю ад замежных паставак, якія шмат каштавалі і залежалі ад міжнароднай палітычнай сітуацыі. Было спадзяванне, што Амерыка заменіць Рэч Паспалітую, якая цярпела ад маскоўскіх войнаў, у пастаўках карабельнага дрэва, смалы, дзёгцю, каноплі, льну, канатаў, скураў і футраў. Не апошняю ролю мела спадзяванне, што калоніі стануць новымі, больш надзейнымі рынкамі збыту.

Добра вядомыя англійскія дэпартацыі злучыліся з Аўстралію або французскія ў Гвіяну і Новую Каледонію. Менш гаворыцца пра высылкі людзей з гэтых краінаў на Антыльскія астравы. З Англіі асуджаных высылалі за акіяны на акрэслены тэрмін, звычайна на 10 гадоў. Да іх ліку залічалі, акрамя звыклых крымінальнікаў і палітычных злачынцаў, сем ірландскіх католікаў, супраць якіх зацята змагаўся пратэстант Кромвель. Ірландцы заставаліся на Антылах нават пасля заканчэння тэрміну высылкі, бо англічане не давяралі “закамянелым папістам” і не жадалі вяртання ў краіну гэтага ненадзейнага элементу. Нават на Антылах яны больш давяралі неграм і падчас нацыянальна-рэлігійных канфліктаў узбройвалі іх супраць каталікоў. Цяжкія ўмовы працы на цукровых плантацыях вымушалі да ўцёкаў на французскія астравы Антыльскага архіпелагу. У сваю чаргу з французскіх выспаў на англійскія ўцякалі французскія пратэстанты ссыланыя туды сотнямі ў 1686 – 1688 гг.⁴ Варта ўспомніць пра лёс 50 тыс. палонных і 2,5 тыс. іспанскіх закладнікаў, узятых напалеонаўскай арміяй і размешчаных у Францыі па розных лагерах і фортах. Большасць тых людзей загинула.

⁴ Асобную катэгорыю складалі белья, г.зв. кантрактныя работнікі, прыбыўшыя сюды ў 17 і 18 ст. Іх трактавалі як жывы тавар, куплялі і прадавалі разам з асуджанымі. Пл.: Lepkowski T. Archipelagu dzieje niełatwe. Obrazy z przeszłości Antylii XVI-XX w. Warszawa, 1964. S. 87.

Паток прымусова пераселеных людзей узмоцніўся ў 19 – 20 ст. Міграцыі з ужываннем гвалту ў Еўропе дасягнулі небывалых дагэтуль памераў. Параза рэвалюцыі 1848 г. выклікала перамяшчэнне венграў, немцаў і чэхаў – падданых Габсбургаў. У 1866 г. пруска-аўстрыйская вайна і пазнейшая экспансія Прусіі выклікалі хвалю перасяленняў, у прыватнасці чэхаў⁵. Праз дваццаць гадоў з усходніх правінцыяў Прусіі было выведзена каля 26 тыс. палякаў і жыдоў.

Турэцкая імперыя, якая панавала над часткай Сярэдняй Еўропы, першай з вялікіх дзяржаваў пакінула гэты рэгіён. Рэгулярныя турэцкія рэпрэсіі супраць бунтаўнічых народаў, падлеглых Турцыі, і ўзаемная нянавісць мусульманаў і хрысціянаў выклікалі хвалі бежанцаў. Міграцыйны рух узмацніўся пасля тэрытарыяльных зменаў у выніку расейска-турэцкай вайны 1877 г. Да 1912 г. у Балгарыю прыбыло каля 250 тыс. бежанцаў-хрысціянаў, мусульмане зыходзілі ў адваротным кірунку. Сітуацыя ўскладнілася ў час балканскіх войнаў 1912 – 1914 гг. паміж былымі саюзнікамі з антытурэцкай кааліцыі. Тысячы людзей у залежнасці ад змены на франтах перамяшчаліся па Балканах у розных кірунках. Каб неяк упарадкаваць міграцыйны рух Балгарыя і Турцыя ў 1913 г. падпісалі першае міжнароднае пагадненне пра трансфер насельніцтва. Яно санкцыянавала прайшоўшую ўжо на той момант міграцыю і вызначыла прынцыпы дабараахвотнага абмену этнічнымі меншасцямі.

У 20 ст. па меры развіцця нацыянальных рухаў (аж да патрабавання ўласнай дзяржаўнасці) імкліва развіваліся практыкі “этнічных чыстак”, выгнання чужога этнічнага элементу з тэрыторыяў, якія лічыліся айчыннымі. Падчас I святовай вайны такую прымусовую міграцыю перажыла, у прыватнасці, Сербія. Гэта найперш вядомы трагічны пераход сотняў тысячаў сербаў праз Чарнагорыю і Албанію да берага Адрыятычнага мора, а таксама іх масавая высылка на працу ў лагеры Балгарыі і Венгрыі. Таксама шматлікім было бежанства ў Германіі і Аўстрыі, асабліва пасля страты земляў у выніку прайгранай вайны⁶. Працягвалі трансферы нацыянальных меншасцяў Турцыя, Балгарыя і Грэцыя. Адпаведныя трактаты ў 1919 і 1925 г. вызначалі дабраахвотны характар абмену насельніцтвам, але ў рэчаіснасці ва ўсіх трох краінах урады ўжывалі “ціск” на нацыянальныя меншасці, каб змусіць іх да перасялення⁷.

Асаблівую групу мігрантаў складалі жыды. Калі даўней галоўныя прычыны іх міграцыі мелі эканамічны характар, то ў 20 ст. дадалася дыскрымінацыя і частыя пагромы. Акты ўна пазбываліся жыдоў гітлераўцы, нават выганялі іх за мяжу,

⁵ Гл. Marrus M.R. The Unwanted: European Refugees in the Twentieth Century. New York, 1985. S. 112.

⁶ Mocsy I.I. Effects of World War I. The Uprooted: Hungarian Refugees and Their Impact on Hungary's Domestic Politics, 1918-1921. New York, 1983. S. 12.

⁷ Пра памеры перамяшчэнняў насельніцтва ў межах тых дзяржаваў толькі ў 1921-1922 г. сведчаць факты: 1,2 мільёны грэкаў прыбылі да Грэцыі з Турцыі; каля 400 тыс. туркаў перасяліліся з Грэцыі і 200 тыс. галоўным чынам з Балгарыі ў Турцыю. Гл.: Народонаселение стран мира. Москва, 1978. С. 447; Marrus M.R. The Unwanted: European Refugees in the Twentieth Century S. 175.

напрыклад, у сакавіку 1938 г. праз чэшска-польскую мяжу каля Збаншына было “выпіхнута” 17 тыс. жыдоў⁸.

Другая святая вайна, як і тэрытарыяльныя змены пасля яе заканчэння, выклікалі чарговыя хвалі масавых прымусовых перасяленняў не толькі ў Еўропе, але і на іншых кантынентах.

Прадстаўлены тут кароткі гістарычны нарыс масавых перасяленняў як інструменту гаспадарчай і вайсковай палітыкі сведчыць пра яе спрадвечнасць. Гістарычны фон гэтай з’явы дазваляе заўважыць пэўныя яе заканамернасці ва ўсе часы: разнастайныя ксенафобіі, абсалютызацыя інтарэсаў дзяржавы (вышэйшай улады), стасаванне рэпрэсіў адносна этнічных ці тэрытарыяльных супольнасцяў. Даўнасць гэтай з’явы, аднак, не азначае прызнання яе за звычайную і “нармальную”. Яна павінна ацэньваецца з пазіцыі маральнасці і агульначалавечых каштоўнасцяў.

Пераклад з польскай мовы А. Краўцэвіча

⁸ Tomaszewski J. International Migrations Connected with the National Conflicts in East-Central Europe in the First half of the XXth Century // Acta Slavica Iaponica. 1991. № 9. S. 12-14.

КАТАЛІЦКІЯ МАНАСКІЯ ОРДЭНЫ Ў БЕЛАРУСІ Ў 1770-х– 1820-х г.

(Спецыфіка духоўнасці і фармацыйныя дамы)*

Манаскія ордэны з'яўляюцца неад'емнай часткай структуры каталіцкага касцёлу. У шматлікіх выпадках яны адыгрывалі рашучую ролю ў гісторыі касцёлу, мелі непасрэднае дачыненне да яго абнаўлення. Многія манаскія ордэны актыўна займаліся місіянерскай і пастырскай дзейнасцю, пракладвалі шлях для распаўсюджвання каталіцкай веры і былі праваднікамі новых форм рэлігійнасці. Прадстаўнікі манаства пашыралі ў касцёлах дадатковыя набажэнствы, стваралі санктуарыі (месцы культу асаблівага шанавання) і рэлігійныя брацтвы, спрыялі актывізацыі паломніцтваў і працэсій, развівалі культ святых і Маці Божай. Ордэнскае духавенства распаўсюджвала практыку рэкалекцый (духоўных разважанняў) і малітвы, заахвочвала да рэлігійных спеваў і інш. Вялікую ролю адыгрывалі кляштары у грамадскім жыцці. Яны займаліся выхаваннем моладзі і дабрачыннасцю, стваралі навучальныя ўстановы, канвікты (інтэрнаты), бурсы, шпіталі, аптэкі, школьныя тэатры і музычныя капэлы, мелі ўласныя друкарні.

Каб мець кваліфікаваныя кадры для сваёй дзейнасці манаскія ордэны стварылі ўласную сістэму адукацыі, якая ахоплівала навiццяты і студыі – навучальныя ўстановы для ордэнскага духавенства. Да пастырскай дзейнасці дапускаліся толькі спецыяльна падрыхтаваныя ксяндзы. Прымаць споведзь у канфесіяналах і прамаўляць казанні маглі толькі тыя, хто прайшоў адпаведную падрыхтоўку. У параўнанні з дыяцэзійнымі святарамі ордэнскае духавенства адрознівалася большай адукаванасцю і мабільнасцю¹.

Перадпершым падзелам Рэчы Паспалітай на тэрыторыі Беларусі дзейнічалі кляштары шматлікіх манаскіх ордэнаў. Па маіх падліках, існавала 180 мужчынскіх

* Артыкул падрыхтаваны пры падтрымцы Касы імя Юзафа Мяноўскага

¹ Flaga J. Z problematyki funkcjonowania studiów zakonnych w XVII i XVIII wieku // Roczniki Humanistyczne. Z. 2. 1991-1992. Nr 39-40. S. 81-96; Flaga J. Zakony męskie w Polsce w 1772 roku. T. 2. Cz. 1. Duszpasterstwo // Materiały do atlasu historycznego chrześcijaństwa w Polsce. T. VIII. Lublin, 1991; Gach P. Struktury i działalność duszpasterska zakonów męskich na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska w latach 1773-1914. Lublin, 1999; Kłoczowski J. Zakon Braci Kaznodziejów w Polsce 1222-1972: Zarys dziejów // Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222-1972 / Pod red. J. Kłoczowskiego. T. 1. Warszawa, 1975. S. 19-141; Deptuła Cz. Rozbudowa życia mniszego // Benedyktyni Polscy. Tyniec, 1989. S. 31-34; Witkowska A. Maryjne loca sacra na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej w początkach XIX wieku // Przestrzeń i sacrum. Geografia kultury religijnej w Polsce i jej przemiany w okresie od XVII do XX w. Kraków, 1995. S. 282-283.

кляштару, у тым ліку 157 – у Віленскай дзяцэзіі, 20 – у Луцкай, 1 – у Кіеўскай і 2 – у Смаленскай. У 1820-х г. на тэрыторыі Беларусі без уліку езуітаў, якія ў 1820 г. былі высланы з Расейскай імперыі, дзейнічала 147 кляштару, у тым ліку 48 – у Магілёўскай архідзяцэзіі, 45 – у Менскай, 54 – у Віленскай². Былі прадстаўленыя ўсе групы манаскіх фармацый: уласна манахі (бenedыктынцы, цыстэрцыянцы, картэзіянцы), канонікі рэгулярныя (канонікі рэгулярныя латэранскія, канонікі рэгулярныя ад пакуты, трынітарыі), жабрацкія ордэны (аўгустынцы, бернардынцы, дамініканцы, францысканцы, кармеліты босыя, кармеліты абутыя), клерыкі рэгулярныя (баніфраты, езуіты, камуністы, марыяне, місіянеры, піяры, рохіты).

Кожны манаскі ордэн меў пэўную спецыфіку сваёй духоўнасці, на аснове якой арганізоўвалася яго жыццё і праца. Гэтая асаблівасць звычайна вызначалася заснавальнікамі манаскіх ордэнаў. Манаскія ордэны пазнейшай фармацыі (клерыкаў рэгулярных) бралі за аснову адзін з існаваўшых статутаў (часцей выкарыстоўваўся больш лагодны Статут св. Аўгустына). Але статуты мелі агульны характар, яны толькі дэкларавалі мэту арганізацыі манаскай супольнасці і асноўныя накірункі яе дасягнення. Штодзённае жыццё кляштару, асабліва з 15 ст., рэгламентавалася Канстытуцыяй (дадатковымі правіламі, якіх не было ў статутах) і мясцовай традыцыяй. Апошняя фармавалася воляй фундатара і дзяцэзійнага біскупа, грамадскімі ці духоўнымі запатрабаваннямі вернікаў. Па сутнасці, становішча кожнага кляштара абумоўлівалася мноствам правілаў, якія ўлічвалі лакальную сітуацыю, палітычныя і эканамічныя ўмовы. Найбольш жорстка выконваліся патрабаванні кляўзуры – права, якое забараняла ці абмяжоўвала ўваход у кляштар чужым і акрэслівала тэрыторыю, падлеглую гэтаму праву. Віды працы, непрадугледжаныя Статутам, распрацоўваліся ў дадатковых правілах.

Звычайна манахаў запрашалі для выканання пэўнага віду дзейнасці (місіянерскай, пастырскай, адукацыйнай, выхаваўчай, дагляду за хворымі і інш.). Пашырэнне манаскіх супольнасцей залежала ад колькасці запрашэнняў і фундацыяў. Перавагу мелі кляштары, якія паспелі ў ліку першых абсталявацца на беларуска-літоўскіх землях (17 ст. – час росквіту манаскіх ордэнаў у Рэчы Паспалітай) і якім спрыялі прадстаўнікі магнатэрыі. Так, найбольш цесныя сувязі з вышэйшай значцю, асабліва той часткай, якая з пратэстантызму перайшла ў каталіцызм, мелі езуіты і дамініканцы, кляштары якіх належалі да ліку найбольш распаўсюджаных. Манаскія ордэны, якія пранікалі на землі ВКЛ пазней, маглі мець цяжасці, выкліканыя канкурэнцыяй з боку кляштару іншых манаскіх ордэнаў ці неспрыяльнымі адносінамі з боку дзяцэзійнай улады. Некаторым з іх напрыклад, капуцынам, нягледзячы на падтрымку часткі магнатаў, так і не ўдалося замацавацца на

² Ганчарук І. Становішча і арганізацыйная структура рымска-каталіцкага касцёла на беларускіх землях у складзе Расейскай імперыі (1772-1830) // Гістарычны альманах. 2002. Т. 6. С.97-116. Па ўдакладненых звестках у Віленскай дзяцэзіі каля 1772 г. існавала 157 кляштару (у т.л. 33 – езуітаў і 4 – місіянераў). У 1820 г. у Магілёўскай архідзяцэзіі дзейнічала 48 кляштару (у т.л. 2 – місіянераў), у Віленскай дзяцэзіі – 54 (у т.л. 2 – місіянераў).

беларуска-літоўскіх землях. Іншыя, як піры, у выніку моцнай канкурэнцыі з езуітамі замацаваліся з цяжкасцю. Прасцей было замацавацца тым манаскім супольнасцям, у якіх не было асаблівых канкурэнтаў (баніфраты, рохіты, місіянеры), і якія ўзніклі на тэрыторыі Рэчы Паспалітай (марыяне, рохіты). Місіянеры першапачаткова былі запрошаны віленскім біскупам А. Катовічам у 1687 г. з мэтай выкладання ў дзяццэзіяльнай семінарыі. Баніфраты і рохіты займаліся лячэннем хворых. Найбольшай папулярнасцю ў шляхты карыстаўся жабрацкі ордэн бернардынцаў. З усіх манаскіх супольнасцей гэта быў найбольш “польскі” ордэн. Яго манахі актыўна ўводзілі ў рэлігійную практыку польскія спевы, у тым ліку калядкі. Акрамя таго яны стваралі брацтвы, “трэція” ордэны для свецкіх, прамаўлялі казанні і г.д.³ У той жа час кляштары чыста сузіральніцкага тыпу былі найменш папулярнымі ў 18 ст.

Сярод усіх ордэнскіх групаў у Еўропе ўласна манахі маюць адну з найстарэйшых традыцый. У Беларусі яны былі прадстаўлены слаба (бenedыктынцы, цыстэрцыянцы, картузы – усяго 7 кляшараў). Benedыктынскія кляштары далі пачатак манаскім супольнасцям заходнееўрапейскай арыентацыі. Іх заснавальнік св. Benedыкт (каля 480 г. – 547 г., па іншых звестках каля 550 г.) распрацаваў Статут, які пачалі прымаць іншыя кляштары. Жыццё ў benедыктынскай супольнасці будавалася на прынцыпах сумеснага пражывання па ўзору хрысціянскай сям’і на чале з айцом-аббатам. Абавязковымі былі зарокі цнатлівасці, адмовы ад уласнай маёмасці, паслушэнства і сталага пражывання ў кляштары. Асновай жыццядзейнасці абвешчалася фізічная праца манахаў. Benedыктынская духоўнасць будавалася на наследванні Хрыста праз службу Божую і малітву, якая ўплывала на ўвесь уклад жыцця: фізічную працу, навучанне, місіянерства і пастырства. У рэлігійнасці цэнтральнае месца займаў культ Еўхарыстыі і Богага Цела. Benedыктынцы засяроджвалі ўвагу на кульце Святога Крыжа, Сэрца Хрыста, Святой Тройцы і Св. Ганны.

На Беларусі кляштары ордэнскай групы манахаў мелі пераважна клерыцкі (святарскі) характар. У іх было мала братаў конверсаў (манахаў, якія прымалі простыя зарокі і не мелі святарскага сану), а фізічную працу выконвалі свецкія. Толькі кляштар картэзіянцаў у Бярозе захоўваў суровы аскетычны лад жыцця. Манахі ў ім жылі ў асобных памяшканнях, рэдка сустракаліся і не павінны былі мець сувязяў са свецкімі вернікамі. Праўда, з канца 18 ст. картэзіянскія правілы не заўсёды выконваліся, але парушэнні ў той час манаскіх правілаў былі звычайнай справай. Эпоха Асветніцтва аказалася вельмі неспрыяльнай да кляшараў уласна манаскай групы. Лічылася, што гэтыя кляштары не маюць сацыяльнай вартасці, адцягваюць працаздольных членаў грамадства і жывуць у адасабленні ад рэальнага свету. Правячыя колы Рэчы Паспалітай і Расейскай імперыі падзялялі такі пункт гледжання. Рэгламент для каталіцкіх касцёлаў і кляшараў ад 3 лістапада 1798

³ Wyczawski H. Bernardyni Polscy. T. 3. 1772-1946. Kalwaria Zebrzydowska: nakł. OO. Bemardynów, 1992. S. 28-132.

г. патрабаваў ад кляштару сузіральніцкага тыпу, каб яны пералічвалі грошы на ўтрыманне дабрачынных устаноў і аказвалі рэлігійныя паслугі вернікам. Беларускія бенедыктынцы і цыстэрцыянцы здаўна працавалі багаты вопыт пастырскай працы ў сваіх парафіях. Картэзіянцы ніколі яго не мелі і вымушаныя былі ўтрымліваць парафіяльную школу.

Нешматлікімі таксама былі на Беларусі кляштары групы канонікаў рэгулярных (усяго 11 кляштару каля 1772 г. і 13 – у 1820-х гг.). Кляштары кананіцкай групы мелі клерыцкі характар і карысталіся Статутам св. Аўгустына. Пачатак гэтай групы ордэнаў паклалі аб’яднанні дзяцэзіяльных ксяндзоў, якія ў 11 ст. для найлепшага выканання сваіх абавязкаў аб’ядноўваліся ў супольныя абшчыны. Яны атрымалі назву канонікаў рэгулярных у адрозненне ад канонікаў кафедральных (ксяндзоў пры кафедральных касцёлах). З цягам часу з’явіліся блізка ім групы манаскіх аб’яднанняў, якія таксама асноўную мэту сваёй дзейнасці бачылі ў пастырстве. У адрозненне ад Статута св. Бенедыкта Статут св. Аўгустына не прадугледжваў для манахаў цяжкую фізічную працу, таму ўвесь свой вольны час яны выкарыстоўвалі для самаадукацыі, перапісвання кнігаў, чытання, папыблення веры праз такія формы рэлігійнасці, як духоўныя разважанні, пасты, літургічныя гадзіны, індывідуальная малітва і інш. Менавіта такому ўкладу жыцця адпавядаў Статут св. Аўгустына, галоўнай рысай якога з’яўляецца памяркоўны аскетызм. У рэлігійнай практыцы канонікаў рэгулярных асноўнае месца займала літургія, культ Божая Цела і Панны Марыі. Трынітарыі прысвяцілі сваю дзейнасць Святой Тройцы (практычна ўсе касцёлы трынітарыяў асвячаліся ў гонар Св. Тройцы). Палітыка царскага ўраду ў адносінах да кляштару гэтай групы была спрыяльнай. Арганізацыя манахамі парафіяў лічылася неабходнай для задавальнення духоўных патрабаў вернікаў і спакою ў краіне.

Да манаскай групы старой фармацыі належалі жабрацкія ордэны (усяго 106 кляштару каля 1772 г., і 110 – у 1820-х гг.). Кляштары гэтай групы былі самымі прадстаўнічымі ў Беларусі. Яны ўзніклі ў 13 ст. падчас руху за абнаўленне касцёлу і ў каранялі но вы тып арганізацыі манаскага жыцця. Іх духоўнасць будавалася на апостальскім (місіянерскім) запале, на прынцыпах евангельскага наследвання Хрысту: поўнай адмове ад маёмасці (не толькі ўласнай, але і калектыўнай), адмове ад сталага пражывання ў кляштары. Жабрацтва ўспрымалася не столькі як адмова ад маёмасці, але як адмова ад усяго ўласнага (асабістай волі, самалюбства). Такое разуменне жабрацтва было падобным да самаахвярнасці Хрыста і набывала аптымістычны жыццясцвярдзальны кантэкст. Гэта не адрачэнне дзеля адрачэння і не ўцёкі ад рэальнага свету, а набыццё сапраўднай свабоды дзеля служэння гэтаму свету. У такім сэнсе самаахвярнасць, паслухмянасць, падпарадкаванне, лагоднасць і іншыя дабрадзейнасці ўспрымаліся не як цяжкі абавязак, а як міласць Божая. Адсюль такія рысы “жабрацкай духоўнасці”, як радасць успрыняцця свету і ўсеагульнае братэрства, пошук Бога ў

дапамозе бліжняму. Прадстаўнікі новай формы манаства прыстасоўваліся да штодзённага жыцця вернікаў. Яны не замыкаліся ў кляштарах і не адмаўляліся ад сузіральніцкай формы рэлігіінасці, а былі выразнікамі дзейсна-сузіральніцкага напрамку ў манастве.

Акрамя агульных рысаў жабрацкія ордэны мелі спецыфічныя асаблівасці і нават розныя статусы. Іх дзейнасць і духоўнасць таксама як і ў іншых манаскіх ордэнах рэгламентавалася Канстытуцыяй і мясцовай традыцыяй.

Манаскія ордэны, якія прытрымліваліся Статута св.Францыска (францысканцы і бернардынцы) арыентаваліся галоўным чынам на простага верніка. Яны вялі актыўную пастырскую працу і займаліся самаадукацыяй. Дамініканцы, якія кіраваліся Статутам св. Аўгустына, асноўную ўвагу надавалі тэалагічнай падрыхтоўцы манахаў. Дамініканскія навучальныя ўстановы належалі да найлепшых у сярэднявечнай Еўропе, а з іх асяроддзя паходзілі знакамітыя тэолагі і мысліўцы св. Тамаш Аквінскі (1225-1274 гг.), св.Альберт Вялікі (каля 1200-1280 гг.) і інш. Дамініканцы былі ідэалагічнымі абаронцамі касцёлу, змагаліся з ерасямі і кіравалі інквізіцыяй (з 1232 г.). У сваёй дзейнасці асноўны акцэнт рабілі на казанні (афіцыйная назва ордэна – “Ордэн братаў прапаведнікаў”). Яны імкнуліся выкарыстаць індывідуальны падыход у працы з рознымі сацыяльнымі групамі. Ідэальны тып манаха-дамініканца бачыўся ў актыўнай і шырокаадукаванай асобе, якая ў сваёй пастырскай дзейнасці абапіралася на асабісты жыццёвы прыклад.

Манаскія ордэны кармелітаў босых і кармелітаў абутых мелі больш аскетычны спосаб жыцця. Нараджэнне кармеліцкай арганізацыі манахаў прыпадае на пачатак 13 ст. Першыя манахі гэтага ордэна сяліліся каля гары Кармель у Палестыне. Яны карысталіся Статутам ерусалімскага патрыярха св.Альберта. Статут кармелітаў спалучаў нормы жыцця пустэльнікаў-эрэмітаў з калектыўным спосабам жыцця цэнабітаў (манахі, якія жылі разам). У далейшым Статут быў мадэрнізаваны, а ў 1274 г. Ліёнскі сабор далучыў ордэн кармелітаў да ліку жабрацкіх. У 16 ст. вылучылася асобная галіна кармелітаў босых, якая імкнулася да больш аскетычнага жыцця і сузірання праз пост, малітву, маўчанне. У той жа час, як усе іншыя жабрацкія ордэны, кармеліты займаліся пастырскай працай і евангелізацыяй, а таксама паглыблялі свае тэалагічныя веды.

Жабрацкім ордэнам належыць першыняство ў культывацыі розных формаў марыйнага культу. Яны ўкаранялі такія формы рэлігіінасці як малітва па ружанцу (дамініканцы, францысканцы), нашэнне шапелера (кармеліты), культ Маці Божай Беззаганнай, Маці Божай Унебаўзятаяй, Маці Божай Балеснай і інш. Францысканцы і бернардынцы ўвялі ў рэлігійную практыку шэраг марыйных гімнаў, спеваў і малітваў. Манахам жабрацкіх ордэнаў належыць асаблівая роля ў арганізацыі кальварый – ансамблю капліц, якія сімвалізавалі этапы крыжовай дарогі Хрыста. Лакальнае значэнне для вернікаў Беларусі мелі кальварыі дамніканцаў у Верхках каля Вільні і кармелітаў босых у Старым Мядзелі.

Царскія ўлады не перашкаджалі дзейнасці жабрацкіх ордэнаў, якія працягвалі займацца пастырскай і місіянерскай працай. Бернардынцы лаяльна ставіліся да Рымска-каталіцкай духоўнай калегіі, не перашкаджалі дыяцэзійным біскупам у візітацыйх сваіх кляштароў. Дэзарганізацыя ордэнскіх структураў не прывяла ў бернардынскіх кляштарох да парушэння спосабу іх жыцця. У іх захаваліся стары парадак набажэнстваў, штодзённая медытацыя і ўдзел у хоры.

Дамініканцаў вылучаў найбольшы дынамізм развіцця. У іх была самая вялікая колькасць кляштароў і манахаў (у 1825 г. у межах Расейскай імперыі без уліку Каралеўства Польскага знаходзіліся 94 кляштары і 777 манахаў, на другім месцы былі бернардынцы – 44 кляштары і 531 манах)⁴. У 1810-х і 1820-х гг. у Літоўскай правінцыі дамініканцаў назіраўся пастаянны наплыў новых кандыдатаў. Ордэн знаходзіўся ў стане амалоджвання і абнаўлення. Імператар Аляксандр I спрыяў дамініканцам і цікавіўся іх справамі. Прыёр Сакульскі меў свабодны ўваход да цара. Падчас паездак праз беларускія землі Аляксандр I наведаў дамініканскія кляштары ў Оршы і Віцебску. Дзякуючы царскаму заступніцтву дамініканцы выйгралі некалькі судовых працэсаў, якія лічыліся безнадзейнымі. У Оршы дамініканцы адстаялі два сваіх касцёлы (адзін з якіх раней належаў езуітам). У 1823 г. на жалобным набажэнстве з нагоды смерці папы Пія VII у касцёле св. Кацярыны ў Пецярбургу прысутнічаў міністр духоўных справаў і народнай асветы А. Галіцын. Пасля выгнання езуітаў з Расеі ордэн дамініканцаў заняў месца першага і найважнейшага ордэна ў імперыі⁵.

Да пазнейшай фармацыі 16–17 ст. належала група манаскіх ордэнаў клерыкаў рэгулярных (усяго 56 кляштароў каля 1772 г. і 17 – у 1820-х гг.). Па колькасці кляштароў гэтая група займала другое месца пасля жабрацкіх ордэнаў. Найбольш прадстаўнічымі сярод іх былі езуіты (да 1820 г.). Спецыфіка манаскіх ордэнаў пазнейшай фармацыі вызначалася тым, што яны паўсталі ў эпоху рэформы каталіцкага касцёлу і былі моцна прасякнуты духам рашэнняў Трыдэнцкага сабора (1545-1563 гг.).

Ордэн езуітаў з'яўляўся галоўным апірышчам папства ў перыяд контррэфармацыі (4-ты зарок езуітаў – зарок паслухмянасці Апостальскай Сталіцы). Абарона і распаўсюджанне веры ў новых гістарычных умовах было асноўнай мэтай ордэна. У сваёй духоўнасці езуіты падкрэслівалі тыя асновы веравучэння, якія выклікалі нападкі з боку ворагаў касцёлу. Яны імкнуліся наследаваць Хрыста і ў той жа час абаранялі Яго Божую сутнасць (супраць якой выступалі арыяне) і ўцяленне (якое адмаўлялі ў еўхарыстыі пратэстанты), рабілі акцэнт на ролі Маці Божай у справе збаўлення (супраць чаго выступалі пратэстанты) і аддана служылі папе рымскаму, першыństwo якога не прызнавалася іншымі хрысціянскімі канфесіямі. Езуіты ўкаранялі дадатковыя набажэнствы ў гонар Маці Божай (спе-

⁴ Gach P. *Struktury i działalność duszpasterska zakonów męskich...* S. 384-411.

⁵ Kłoczowski J. *Zakon Braci Kaznodziejów w Polsce...* S.19-141.

цяляльныя гадзіны, маёвыя) і Хрыста (Саракагадзінныя), пашыралі культ Сэрца Хрыста, заснавалі першае ў свеце школьнае марыйнае брацтва (кангрэгацыю). У сваёй духоўнасці яны абапіраліся на хрыстацэнтрызм. Іх галоўная мэта – весці чалавека да Бога і выконваць усялякую працу “дзеля хвалы Божай”.

Як вядома, паслятрыдэнцкі касцёл асабліваю ўвагу звярнуў на паству (абавязковымі сталі яе ўлік, наведванні вернікаў па дамах), на якасць набажэнстваў, выхаванне і падрыхтоўку духавенства. Патрабавалася таксама, каб у кожнай парафіі існавала пачатковая школа, шпіталь, брацтва. Кляштары клерыцкай групы складалі твар абноўленага рэфармай касцёла. Езуіты, піяры і місіянеры стваралі навучальныя ўстановы і ўкаранялі новыя формы пастырства ірэлігійнасці. Камуністы і марыяне імкнуліся да стварэння ўзорных парафіяў. Камуністы і місіянеры разглядаліся як кангрэгацыйны ксяндзоў, якія жывуць разам і маюць агульную маёмасць. Марыяне былі першым манаскім ордэнам, які меў марыйную назву і цалкам быў прысвечаны Маці Божай Беззаганнай. Мэтай ордэна было пашырэнне марыйнага кulta, малітвы за душы ў чыстцы, за забітыхна вайне і памерлыху выніку эпідэміі. Сэнс марыйнай духоўнасці – у пасрэдніцтве і заступніцтве Маці Божай (“Праз св. Марыю да Хрыста”).

Манаскія ордэны баніфратаў (“добрых братоў”, ад лац. “bonus” – добры, “frater” – брат) і рохітаў (назва ўтворана ад імя св.Роха) мелі выключна харытатывны характар. Іх асноўная задача была ў дапамозе хворым, бедным і бяздомным. Сярод іх практычна не было ксяндзоў. Баніфраты складалі 4-ты зарок – дапамогі хворым нават пад пагрозай свайго жыцця. Яны стваралі спецыялізаваныя шпіталі, якія адрозніваліся ад парафіяльных. Калі апошнія былі звычайна прытулкам для нямоглых, дык у шпіталях баніфратаў аказвалася медыцынская дапамога і адпаведны нагляд. Рохіты акрамя трох звычайных заракаў складалі чацвёрты – дапамогі хворым падчас эпідэміяў і пахавання памерлых.

Манахі клерыцкай групы не імкнуліся ствараць адасобленыя ад свету асяродкі. Іх кляштары (акрамя будынкаў для навіцыяў (паслушнікаў) і састарэлых манахаў) хутчэй нагадвалі дамы, дзе частка памяшканняў (ці асобны будынак) выкарыстоўвалася для навучальных устаноў, прытулкаў, шпіталяў, аптэкаў, інтэрнатаў для вучняў (канвіктаў ці бурсаў).

Адносіны царскіх уладаў да ордэнаў клерыцкай групы былі лаяльнымі. Ордэн езуітаў знаходзіўся на асаблівым становішчы ў імперыі да 1815 г. Фактычна ён не падпарадкоўваўся ні дыяцэзійным біскупам, ні мітрапаліту Сестранцэвічу і без перашкодаў займаўся той жа дзейнасцю, што і ў 18 ст. З усіх манаскіх ордэнаў толькі піяры (лідскія і шчучынскія) ваража сустрэлі расейскую адміністрацыю ў 1795 г., за што былі ўзятыя ўладамі пад кантроль. Аднак у першай трэці 19 ст. адкрыты канфліктаў піяраў з царскімі ўладамі не назралася. Выпадакз ксяндзамі Полацкага вучылішча Брадовічам і Львовічам, якія былі адхіленыя ад выкладчыцкай дзейнасці за ўдзел у філарэцкім руху, можна разглядаць толькі як пэўную тэндэнцыю ў піярскім асяродзі. Ніякіхрэпрэсій у дачыненні да піярскага ордэну з боку расейскіх

уладаў не было. Безперашкодна кіравалі духоўнымі семінарыямі місіянеры, а баніфраты і рожты (да 1821 г.) займаліся дабрачыннай дзейнасцю. Нешматлікія камуністы і марыяне працягвалі весці пастырскую працу з вернікамі.

Усе манаскія ордэны ў Расейскай імперыі ў 1772 – 1820-х гг. мелі магчымасць рэалізаваць на практыцы асноўныя палажэнні сваіх статутаў (Статута і Канстытуцыі), праводзіць у жыццё тыя формы духоўнасці і культуры, прапагандыстамі якіяны з’яўляліся. Прадстаўнікі манаскіх суполак мелі магчымасць уплываць на грамадства беларускіх земляў праз духоўную і сацыяльную сферу дзейнасці. Гэтаму спрыяла іх сувязь з мясцовай культурай, а таксама адукацыйная падрыхтоўка і сацыяльнае паходжанне (сацыяльна актыўныя ксяндзы паходзілі ў асноўным са шляхты).

Умовай жыццядзейнасці кляштароў былі навіцыяты і студыі. Іх належнае функцыяванне залежала ад матэрыяльнага забеспячэння, а таксама адпаведных памяшканняў, кадраў і арганізацыі. Мелі значэнне акалічнасці сацыяльнага запатрабавання. На колькасць фармацыйных дамоў аказвалі ўплыў такія фактары, як ордэнская традыцыя, колькасць ахвотных стаць манахамі, наяўнасць адпаведных кадраў у кляштарным асяроддзі і інш. 3 канца 1820-х гг. прыём у кляштар залежаў ад расшэння свецкіх уладаў.

Прыём у кляштар немагчымы без праходжання ступені навіцыяту. У каталіцкім кляштары навіцыят – гэта асобная ўнутраная структура, а таксама дом (ці памяшканне), у якім пад наглядом духоўнага кіраўніка маладыя манахі рыхтаваліся прыняць зарокі. Навіцый – член манаскай суполкі, але, як не прыняўшы зарокаў і не вытрымаўшы іспытаў, мог без перашкодаў пакінуць кляштар.

Мэта навіцыяту – выпрабаванне кандыдатаў і іх падрыхтоўка ў адпаведнасці з патрабаваннямі, асобнымі для клерыкаў (будучых ксяндзоў) і конверсаў (братоў для абслугі кляштарнай гаспадаркі). Навіцыяў знаёмлілі з ордэнскімі правіламі і кляштарным распарадкам, у выніку неабходнасці ім выкладаліся прадметы са школьнага курсу. У езуітаў і піяраў навіцыят працягваўся два гады (у іншых звычайна год). Пасля прыняцця зарокаў клерыкі навучаліся ў кляштарных студыях (семінарыях калегіях). Там яны праходзілі ніжэйшы курс, які складаўся з гуманітарных навук і філасофіі, і вышэйшы – тэалагічны. Дамы навіцыятаў і студыі (так званыя фармацыйныя дамы) размяшчаліся, як правіла, у розных кляштарых. Ва ўласна манаскай ордэнскай групе навіцыяты практыкаваліся ў кожным кляштары.

Пытанне функцыянавання на беларускіх землях фармацыйных дамоў не даследавана. Вядома толькі іх колькасць без абставінаў канкрэтнай дзейнасці. Такое даследаванне ўскладняецца практыкай існавання як сталых, так і часовых фармацыйных дамоў, а таксама адміністрацыйна-тэрытарыяльнай рэарганізацыяй ордэнскіх правінцый ў канцы 18 – пачатку 19 ст.

Найбуйнейшым цэнтрам манаскага жыцця ў ВКЛ была Вільня. У другой палове 18 ст. – першай чвэрці 19 ст. у гэтым горадзе налічвалася 10 навіцыятаў (аўгустынцаў, бернардынцаў, баніфратаў, кармелітаў абутых, кармелітаў босых, місіянераў, францысканцаў, канонікаў рэгулярных латэранскіх, трынітарыяў, да-

мініканцаў) і не менш 7 студый (дамініканцаў, францысканцаў, бернардынцаў, кармелітаў абутых, кармелітаў босых, місіянераў, аўгустынцаў). На тэрыторыі Беларусі каля 1772 г. найбольш студый і навіцьятаў было ў Гародні (5), у Нясвіжы (5), Пінску (4), Менску (4). Да 1825 г. колькасць фармацыйных дамоў зменшылася ў Вільні да 10, у Менску да 1, у Нясвіжы да 1, Пінску да 2-3 і толькі ў Гародні працягвала захоўвацца 5 фармацыйных дамоў⁶.

У канцы 18 – першай трэці 19 ст. на Беларусі навіцьяты мелі францысканцы (Івянец і Пінск у другой палове 18 - першай трэці 19 ст.), бернардынцы (Друя ў 1808-1810 гг., Віцебск у 1802-1827 гг.), дамініканцы (Забелы, Гародня, Пінск, Менск у першай трэці 19 ст.), кармеліты абутыя (Слабодка ў 1810 г., Бялынічы ў першай трэці 19 ст.), кармеліты босыя (Гародня ў 18 ст. і да 1845 г., Глыбокае ў 1733-1862 гг.), марыяне (Расна ў 1820-я гг.), піяры (Полацк у 1820-я гг.), езуіты (Полацк у 1780-1803 гг.), картэзіянцы (Бяроза ў 18 ст. і да канца першай трэці 19 ст.), цыстэрцыянцы (Вістычы, Кімбараўка (?) у 18-першай трэці 19 ст.), бенедыктынцы (Гарадзішча, Нясвіж у 18 - першай трэці 19 ст.).

У дачыненні да манаскіх студый трэба заўважыць, што хоць тэрмін “студыя” шырока ўжываўся ў сярэднявеччы, дакладна ён акрэслены не быў. Звычайна пад студыйй разумелася навучальная ўстанова для манахаў, у якой, у адпаведнасці са схаластычнай традыцыяй, выкладаліся дзве вышэйшыя галіны ведаў – філасофія і тэалогія. Першапачаткова студыя – гэта заснаваная па ўзору парыжскага ўніверсітэту школа з аднолькавай праграмай выкладання для манахаў дамініканцаў.

Ураўноўванне адукацыйнага ўзроўню манахаў адбывалася праз вывучэнне рыторыкі і пачаткаў логікі (сярэдняга курсу навучання і публічнай школы). Гэтыя прадметы маглі выкладацца ў навіцьяце ці пасля прыняцця манаскіх зурокаў у студыях. Апошнія мелі характар вышэйшай навучальнай установы, аднак, адрозніваліся рознай сістэмай навучальнага працэсу, маглі знікаць ці аднаўляцца ў залежнасці ад патрэбаў ордэна. У розных манаскіх ордэнах студыі таксама адрозніваліся праграмай навучання і метадыкай выкладання. Прадметы вар’іраваліся: у адных кляштарах выкладалася толькі філасофія, у іншых – тэалогія. Існавалі студыі, у якіх маральная тэалогія спалучалася з філасофіяй, ці выкладалася толькі дагматычная тэалогія альбо маральная і інш. Курс рыторыкі ў адных ордэнах (у піяраў, марыянаў) выкладаўся ў навіцьяце, у іншых уваходзіў у праграму студый. У складзе курса вывучаліся такія прадметы, як лацінская мова, фізіка, арыфметыка, геаграфія, гісторыя, логіка, астраномія, літургічныя спевы, пачаткі гамілетыкі.

⁶ Gach P. Struktury i działalność duszpasterska zakonów męskich ... S. 149-187; Chodźko J. Diecezja Mińska około 1830 roku. T.2. Struktury zakonne / Oprac. M.Radwan. Lublin, 1998. S. 15-175; Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych. Kalwaria Zebrzydowska, 1985. S. 442; Synowiec D. Franciszkanie polscy 1772-1970 // Zakony św.Franciszka w Polsce w latach 1772-1970. Warszawa, 1978. Cz. 2. S.120-126; Świętochowski R. Szkolnictwo teologiczne dominikanów // Dzieje teologii katolickiej w Polsce. Lublin, 1975. T. 2. cz. 2. S. 213-214.

Найбольш развітая сістэма студый была ў дамініканцаў. Для падрыхтоўкі сваіх кадраў яны выкарыстоўвалі такія віды студый, як канвентуальныя (пры кожным кляштары з выкладаннем граматыкі і філасофіі ў 19 ст, служылі галоўным чынам для замацавання ведаў за школьны курс), партыкулярныя (аб'ядноўвалі некалькі кляштароў, выкладаліся філасофія і тэалогія на больш высокім узроўні), матэрыяльныя (універсітэцкага тыпу з тэрмінам навучання 6-7 гадоў), фармальныя (універсітэцкага ўзроўню без права надавання навуковых ступеняў, праграма не адрознівалася ад выкладання ў генэральнай студыі), генэральныя (галоўная навучальная ўстанова для ўсёй ордэнскай правінцыі з правам надавання навуковай ступені). У спрошчаным выглядзе аналагічную сістэму студый маглі выкарыстоўваць іншыя манаскія ордэны (францысканцы, бернардынцы). У 18 ст. практычна ўсе манаскія супольнасці імкнуліся заснаваць свае навучальныя ўстановы. Гэта быў час росквіту манаскіх студый. Манахі з навуковымі ступенямі лектара, бакалаўра, магістра, доктара мелі прывілеі ў манаскім жыцці (вызваліліся ад абавязкаў, якія мелі іншыя манахі, радзей удзельнічалі ў набажэнствах і інш.). Яны выкладалі ў студыях, рыхтаваліся да лекцый, удзельнічалі ў дыспутах, збіраліся на капітулах, спавядалі, прамаўлялі казанні.

Паводле розных крыніцаў можна гаварыць, што ў перыяд з 1772 г. да 1830 г. у Беларусі існавала не менш 31 студыі. Свае студыі мелі: дамініканцы (Гародня, генэральная студыя ў 1752-1830 гг.; Дзярэчын, студыя філасофіі ў 1816-1829 гг.; Дунаілавічы, студыя тэалогіі маральнай у першай трэці 19 ст.; Забелы, фармальная студыя ў 1758-1827 г.; Шклоў, студыя філасофіі і тэалогіі да 1819 г., студыя філасофіі з 1819 г.), францысканцы (Драгічын, першая трэць 19 ст.; Гальшаны, студыя рыторыкі (гімназія) у канцы 18 ст.; Івянец, студыя тэалогіі, канец 18 ст., Пінск, студыя філасофіі ў 1825-1830 гг.; Удзяла, студыя філасофіі ў 1790-1830 гг.), бернардынцы (Слонім, студыя філасофіі ў другой палове 18-пачатку 19 ст.; Гародня, студыя тэалогіі маральнай у другой палове 18-першай трэці 19 ст.; Беніца, у 1799 г.; Нясвіж, студыя дагматычнай тэалогіі і гісторыі касцела ў 1731-1864 гг.; Менск, студыя філасофіі ў 1753-1868 гг.; Будслаў, студыя маральнай тэалогіі і рыторыкі да 1797 г., студыя рыторыкі ў 1829 г.; Друя, студыя граматыкі ў другой палове 18-першай трэці 19 ст.; Магілёў, студыя маральнай тэалогіі да 1825 г.; Полацк, студыя філасофіі ў канцы 18-пачатку 19 ст.), кармеліты босыя (Гародня, студыя філасофіі; Глыбокае, студыя філасофіі, абедзве існавалі ў канцы 18-першай трэці 19 ст.), кармеліты абутыя (Слабодка, студыя тэалогіі маральнай у 1808 г.; Бялынічы, студыя філасофіі ў 1804 г., 1811 г., студыя тэалогіі ў 1825 г.), картэзіянцы (Бяроза, студыя тэалогіі ў 18-першай трэці 19 ст.), цыстэрцыянцы (Кімбараўка, студыя тэалогіі ў 18-першай трэці 19 ст.; Зістычы ў 1803 г.), бенедыктынцы (Гарадзішча, студыя філасофіі і тэалогіі ў 1803 г.; студыя тэалогіі ў 1809-1830 гг.; Нясвіж, студыя філасофіі ў 1809 г.), канонікі рэгулярныя латэранскія (Крамяніца, 1829 г.), трынітарыі (Орша, студыя тэалогіі ў канцы 18-пачатку 19 ст.), марыяне (Расна, студыя тэалогіі ў другой палове 18-першай трэці 19 ст.). Падрыхтоўка манахаў-місіянераў адбы-

валася праз сістэму ўласных семінарыяў. Клерыкі езуіты навучаліся ў калегіях ордэна, а піяры мелі студыю філасофіі ў Дубровіцы на Украіне. У езуітаў клерыкі адбывалі практыку ў публічных школах сваіх калегій, а потым працягвалі адукацыю і атрымлівалі навуковыя ступені.

У абагульняючым выглядзе існаваўшыя на беларускіх землях у канцы 18 – першай чвэрці 19 ст. навіцыяты і студыі (апошнія без уліку езуіцкіх калегіумаў і духоўных семінарыяў місіянераў) прадстаўлены ў табліцах № 1-2.

Табліца 1.

Манаскія ордэны	Колькасць навіцыятаў
Дамініканцы	4
Бернардынцы	2
Францысканцы	2
Кармеліты абутыя	2
Кармеліты босыя	2
Цыстэрцыянцы	2
Бенедыктынцы	2
Марыяне	1
Піяры	1
Езуіты	1
Картэзіянцы	1
	Усяго 20

Табліца 2.

Манаскія ордэны	Колькасць студый
Бернардынцы	9
Францысканцы	5
Дамініканцы	5
Кармеліты босыя	2
Кармеліты абутыя	2
Цыстэрцыянцы	2
Бенедыктынцы	2
Картэзіянцы	1
Канонікі рэгулярныя латэранскія	1
Трынітары	1
Марыяне	1
	Усяго 31

Абсалютная большасць студый мела характар вышэйшых навучальных устаноў (у іх выкладалася праграма вышэйшая за сярэдні курс навучання публічнай школы) і ў гэтым сэнсе яны былі асяродкамі адукацыі і складалі пэўную

альтэрнатыву для той часткі мясцовай моладзі, якая не мела магчымасцей для навучання ў Вільні. Акрамя таго, дзейнасць студый аб'ектыўна ўплывала на агульнаадукацыйны ўзровень тых мясцовасцяў і рэгіёнаў, дзе яны знаходзіліся.

Такім чынам, на працягу другой паловы 18 – першай трэці 19 ст. усе манаскія ордэны, якія дзейнічалі на тэрыторыі Беларусі, мелі магчымасць арганізаваць свае фармацыйныя дамы (навіцыяты і студыі). Многія з гэтых дамоў знаходзіліся на беларускіх землях. Да 1820-х гг. царызм не рабіў спробаў абмежаваць доступ кандыдатаў у навіцыяты. Існаванне і бесперашкодная дзейнасць навіцыятаў і студый ёсць сведчаннем задавальняючага становішча кляштароў у даследуемы перыяд і лаяльнага стаўлення да іх царскіх уладаў.

Ігар Ганчарук

Нарадзіўся 20 лістапада 1959 г. у Гародні.

Вядучы навуковы супрацоўнік Беларускага дзяржаўнага музея гісторыі рэлігіі.

Даследуе гісторыю каталіцкага касцёла Беларусі.

Адрас:

Гародня, плошча Дзекабрыстаў, д.4, кв.2.

Тэл. (хатні) 5-96-54.